

M.B.H.G.
De Heer A. GOFFART
Directeur
B.R.O.H. – Directie Stedenbouw
CCN-Vooruitgangstraat 80 - bus 1
1035 Brussel

U/ref. : 04/PFD/182711
O/ref. : GM/ah/SD/2007/008290
Bijlage : 1 dossier

Brussel,

Mijnheer de Directeur,

Betreft : BRUSSEL. Ursulinenstraat / Priemstraat. Restauratie van de Sint-Michielskapel van het Sint-Jan-Berchmansinstituut. Eensluidend advies.
Dossier behandeld door Dhr. S. De Bruycker – D.U. en Dhr. S. Duquesne – D.M.S.

In antwoord op uw brief van 17 januari 2008 met bovengenoemde referentie, ontvangen op 18 januari, hebben wij de eer u te melden dat onze Commissie tijdens haar vergadering van 23 januari 2008 over hoger vermelde werken **gunstig advies onder voorbehoud** heeft uitgebracht.

Het dossier betreft de restauratie van de Sint-Michielskapel van het Sint-Jan Berchmanscollege, in haar totaliteit beschermd bij besluit van 08/11/2001.

De kapel werd gebouwd naar ontwerp van pater H. Meganck en ingehuldigd in 1852. Bij het optrekken van de nieuwe collegegebouwen tussen 1908 tot 1912 werd de apsis afgebroken en kreeg de kapel haar huidige vorm. De koepel werd in 1947 voorzien van een nieuwe koperen dakbekleding door architect Henry Lacoste en in 1963 werd het kerkinterieur gemoderniseerd o.l.v. architect Marc Dessauvage. Mogelijk voerde men toen opnieuw werken uit aan de koepel.

Deze gegevens zijn opgenomen in een kort historische overzicht opgesteld n.a.v. het 400-jarig bestaan van de Jezuïtenorde in Brussel. De kapel heeft spijtig genoeg nooit het voorwerp uitgemaakt van een grondige (bouw)historische studie.

De Commissie benadrukt evenwel de grote erfgoedkundige waarde van de koepel waarvan de opbouw is te zien op een doorsnede getekend door pater Meganck. De koepel heeft een getimmerd gebinte bestaande uit houten buiten- en binnenspanen. Het is de grootste gekende koepel met houten drager van het Brussels Gewest, maar ook van ons land en ver daarbuiten. Het ontwerp dateert van de jaren 1850. De constructie vormt dus één van de laatste voorbeelden van een houten koepelbouw, net vóór de veralgemening van de metaalbouw.

De aanvraag betreft:

- de restauratie van de koepel, de tamboer en de lantaarn, en van de buitenmuren van de kapel (uitgezonderd de voorgevel aan de Priemstraat);
- de restauratie van het interieur, het verwijderen van het centrale- en het zijaltaar en het herstel van de vloerbekleding;
- het inrichten van een toegang vanaf de Priemstraat;
- elektriciteitswerken en het plaatsen van rookdetectoren.

A/ KOEPEL

1/ Stabiliteitswerken aan de koepel

De schade aan de koepelschelp in stuc is het gevolg van spanningen in de getimmerde structuur. In de gordelrib tussen travee B en C is het stucwerk over de ganse hoogte losgetrokken van de gordelrib waarbij een langsopening is ontstaan die in de middenzone het breedst is. Dit fenomeen doet zich in beperktere mate voor tussen travee D en E. In travee B is ook een groot deel van het stucwerk van de drager gevallen. Verder komen onderaan in vrijwel alle panelen verticaal verlopende barsten voor.

Het lastenboek bevat een schema van het schadepatroon aan de binnenzijde van de koepelschelp en bij het dossier zijn foto's gevoegd die dateren van 1997. De Commissie betreurt dat er geen nauwkeurige plaatsbeschrijving van de schade werd opgesteld, met precieze locatie op de plannen en gestaafd met actuele foto's (totaalopnames), wat aangewezen is bij dit type ingrepen. Ook de interne structuur en de bewaringstoestand van de houten koepel werd nog niet *in situ* onderzocht waardoor de evaluatie van de aanvraag bemoeilijkt wordt.

Volgens het stabiliteitsbureau is de koepelstructuur vooral vervormd ingevolge de belasting door de lantaarn. De wijze waarop de complexe vervorming verloopt, wordt toegelicht in de nota opgesteld door het ingenieursbureau Provoost d.d. 17/05/06 en 04/09/07. De vervormingen zouden te wijten zijn aan een onderdimensionering van de houten spanten in combinatie met een sterkteverlies door houtaantasting. Een combinatie van de belasting door de lantaarn en de dakbekleding en door het eigen gewicht van de spanten zou voor een vervorming zorgen. De grootste beweging treedt op in de middenzone.

Daarom voorziet men de plaatsing van twee metalen ringen rond de binnenspanten, elk bestaande uit 4 segmenten, aan elkaar bevestigd en onder spanning gebracht. De ringen worden aangebracht via in totaal 8 openingen in de (onversierde) vlakke koepeldelen. Net boven de ringen worden de binnen- en buitenspanten met elkaar verbonden door 16 (2 x 8) beugels die de spanningen op hun plaats moeten houden.

Hoger vermelde diagnose is gestaafd met een berekening van de belasting op de spanten. Het resultaat ervan is omgezet in een grafische voorstelling van de vervormingen. De berekening lijkt echter niet getoetst aan een opmeting van de structuur, hoewel de buitenspanten van buiten af waarneembaar zijn. Zo is berekend dat de middenzone van de buitenspanten doorbuigt volgens een horizontale component van 2,5 cm. In werkelijkheid zou dit voor de buitenschil plaatselijk resulteren in een totale doorbuiging en uitzetting van 15 cm. Hoewel geen exacte opmeting is verricht, lijkt dit onwaarschijnlijk en wordt dit niet door de waarnemingen bevestigd. Het dossier maakt, bijvoorbeeld, geen gewag van zichtbare schade aan de dakbekleding, wat volgens bovenstaande berekening bijna onontkoombaar lijkt. Vooraleer een definitieve beslissing te nemen moet men de bestaande toestand dus in detail opmeten.

Bovendien is het gebinte geconcipeerd als een constructief geheel waarbij de binnenspanten (15 x 15) gedeeltelijk de bewegingen van de zwaarder belaste buitenspanten (18 x 18) opvangen. Het verbinden van binnen- en buitenspanten met onder spanning gebrachte beugels dreigt de wisselwerking tussen binnen- en buitenkoepel te verhinderen, en zou nieuwe schade aan de koepel kunnen veroorzaken.

De KCML is zich bewust van de slechte bewaringstoestand van de koepel en van de hoogdringendheid van de restauratie, maar volgens haar bewijst de stabiliteitsstudie momenteel niet dat de voorgestelde ingreep noodzakelijk en aangewezen is. Mogelijk is de plaatsing van ringen en beugels overbodig. De KCML meent immers dat enkel die ingrepen die strikt nodig zijn aanvaard

mogen worden in restauratie / conservatie (het “voorzichtigheidsprincipe”). In het ergste geval zou het voorstel ook nefast kunnen zijn voor de conservering van de kapel wat dus absoluut vermeden moet worden.

De Commissie wijst de voorgestelde oplossing dus niet a priori af maar ze is van mening dat in de huidige staat van het dossier, en bij ontstentenis van sonderingen, geen zekerheid bestaat over de efficiëntie van de maatregel.

Bijgevolg brengt de KCML over de stabiliteitswerken gunstig advies uit onder uitdrukkelijk voorbehoud dat de voorbereiding en de uitvoering verloopt zoals hierna beschreven is. Het lastenboek moet in die zin worden aangepast.

1. Allereerst moet een begeleidingscomité worden samengesteld waarin de aanvrager en de ontwerpers zetelen alsook vertegenwoordigers van de Commissie en de Directie voor Monumenten en Landschappen en van de Directie Stedenbouw (de vergunnende overheid). Het comité staat in voor de begeleiding van de stabiliteitswerken, alsook voor de planning van de voorbereidende zwam- en insectendodende behandeling (zie verder).
2. Vervolgens moeten sondering worden uitgevoerd om het constructiesysteem en de bewaringstoestand van de spanten *in situ* te evalueren en bepaalde opmetingen te kunnen verrichten. Behoudens andere aanwijzingen van het begeleidingscomité moet men de sonderingen uitvoeren ter hoogte van de gordelbogen, in de probleemzone tussen de segmenten B en C, op de plaatsen waar de spanningen voorzien zijn.
Het betreft een destructief onderzoek dat een weerslag zal hebben op de restauratie van het stucwerk. Dit is echter onvermijdelijk omdat de openingen, voorzien voor de plaatsing van de spanningen, te klein zijn om de spanten te kunnen observeren. Na het nauwkeurig opmeten en documenteren van de constructie en het identificeren van de problemen zal het begeleidingscomité de in functie hiervan aangepaste of gewijzigde plannen van de stabiliteitswerken opnieuw onderzoeken.
3. Op basis van de vaststellingen en concrete gegevens zal men de voorgestelde werkwijze indien nodig aanpassen zodat enkel de noodzakelijke werken worden uitgevoerd en elke negatieve impact op de constructie uitgesloten is. ***Uitsluitend de stabiliteitswerken die goedgekeurd worden door de vertegenwoordigers in het begeleidingscomité van de Commissie en de Directie voor Monumenten en Landschappen, mogen worden uitgevoerd.***

Ter herinnering, deze werkwijze was door de Commissie reeds voorgesteld in het principeadvies van 18/10/2006. Gezien de hoogdringendheid en om de restauratie niet te belemmeren was toen voorgesteld de werken als een maximumoptie in het lastenboek op te nemen en verder onderzoek tijdens de werf te voorzien. De Commissie stelt niet alleen vast dat bijna een jaar is verstreken vóór het dossier werd vervolledigd, maar ook dat het lastenboek de werken opneemt als enige mogelijke optie.

2/ De zwam- en insectendodende behandeling

De behandeling bestaat eruit het gebinte gedurende één uur te verwarmen op 55° C (houtborende insecten sterven af op 42°). De hete lucht wordt gegenereerd door turbines en wordt in het gebinte gestuurd via 92 instroomopeningen aan de basis van de koepel. De noodzakelijke openingen in de binnenbekleding van de koepel worden voorzien in de onversierde vlakke delen van het stucwerk en kunnen dus achteraf hersteld worden.

De voorgestelde behandeling werd reeds elders in binnen- en buitenland met succes toegepast. De Commissie brengt over dit procédé ***gunstig advies uit onder voorbehoud: ofwel moeten eerst de nodige stabiliteitswerken uitgevoerd worden, ofwel moet tijdens de behandeling het gewicht van de lantaarn opgevangen worden op een voorlopige stelling.*** Dit is nodig vermits de precieze

oorzaak van de beweging van de koepel nog niet precies geïdentificeerd is en de invloed van de warmte niet volledig geëvalueerd kan worden.

B/ GEVELS

Het dossier betreft de restauratie van de buitengevels van de kapel, uitgezonderd de hoofdgevel waarvan de restauratie werd opgenomen in een eerdere unieke vergunning.

1/ De gevels van de tamboer en de dakbekleding

Volgens het verslag van het vooronderzoek (door de Commissie onderzocht tijdens haar vergadering van 27/10//06) is de legmortel en het voegwerk van het metselwerk een kalkmortel. Men stelde vast dat de mortel deels is verzand. De losse delen worden dus verwijderd tot op een diepte van ca. 20 mm en bijgevuld.

Het lastenboek verbiedt het gebruik van pneumatische bikhamers en beitels. Om de voeg te breken zou een kleine, aangepaste slijpschijf echter toegelaten zijn. ***Vermits men alleen de loszittende delen moet weghalen en om alle risico op oneigenlijk gebruik van de slijpschijf te vermijden vraagt de Commissie het gebruik van een slijpschijf uit het lastenboek te bannen.***

2/ De bezetting van de gevel van de speelplaats

De buitengevels van de kapel die uitgeven op de speelplaats dateren van de bouw van het nieuwe college waarvoor de apsis van de kapel moest verdwijnen (1908-1912). De gevelbekleding vertoont bovenaan ingedrukte motieven, met de afbeelding van met metselwerk ingevulde bogen steunend op kraagstenen. Het dusdanig getekende metselwerk was oorspronkelijk rood gekleurd, de kraagstenen waren donker van kleur.

Momenteel vertoont de gevelpleister haarscheurtjes. De Commissie benadrukt dat de faïencering van de gevelbekleding de conservering ervan niet verhindert. Deze zones moeten dus behandeld worden met een cementoplossing met dezelfde ruwe structuur als de bestaande.

Op bepaalde plaatsen is de bekleding gebarsten. Behalve aan de voormalige aansluiting met de gaanderij, zijn slechts erg lokale vochtproblemen vastgesteld die niet te wijten zijn aan de oorspronkelijke staat van de bezetting. Het laagste deel van de muur is beschadigd door kleine werken en wijzigingen (basketbalkorven).

Er is dus geen fundamentele reden om de bekleding integraal te verwijderen temeer daar dat risico inhoudt op schade aan de drager en omdat de reconstructie van het figuratieve bovendeel erg moeilijk en duur is. ***De Commissie aanvaardt daarom de optie enkel de loszittende gevelbepleistering alsook de zones rond de barsten te verwijderen en te herstellen met een kalk traspleister in 2 lagen. In de figuratieve zone vraagt de Commissie de pleister niet te verwijderen maar de loszittende delen te fixeren.***

Het gebruik van een één-component silicaatverf met zuivere anorganische pigmenten is aanvaardbaar. De vraag stelt zich evenwel hoe dekkend de verf aangebracht zal worden. ***De Commissie pleit voor een zo transparant mogelijk effect*** om de gevel geen nagelnieuw uitzicht te bezorgen, wat niet wenselijk is. Zij wijst erop dat de sporen van de eventuele hestellingen geleidelijk zullen vervagen en dus geen motivatie vormen voor het aanbrengen van een dekkende verflaag.

Men zou de plint uitvoeren met een waterdichte coating op cementbasis, bekleed met een waterdichte cementmortel. ***In elk geval moet de hoogte van de toepassingszone tot een minimum beperkt worden. De Commissie vraagt vóór de aanvang van deze werken een proefboring uit te voeren aan de basis van de gevels om de precieze oorzaak van het opstijgende vocht te achterhalen en de behandeling zo nodig aan te passen in functie van de bevindingen. Dit moet gebeuren in overleg met de D.M.L.***

C/ TOEGANG VANAF DE PRIEMSTRAAT

De aanvraag betreft het (her-)openen van één van de toegangen van de hoofdgevel die voorkomen op de plannen van H. Meganck. Dit is enkel mogelijk aan de rechter zijde (gezien vanaf de straatkant) vermits de linker inkompartij werd omgevormd tot verwarmingslokaal. Het huidige niveauverschil tussen de straat en de kerkvloer bedraagt ca. 70 cm. De inrichting van de ingang veronderstelt dus het gedeeltelijk uitgraven van het achter de toegangsdeur gelegen massief.

De bouwgeschiedenis is op dit punt niet onderzocht. Ofwel heeft de op de plannen van Meganck voorkomende ingang nooit bestaan en dateert het massief van 1852, ofwel werd het massief aangebracht in 1912 toen via deze inkompartij een doorgang werd gecreëerd naar het nieuwe college. In elk geval is de betreffende toegang vanaf de Priemstraat vanaf die datum niet meer in gebruik en richt men twee toegangen in die nooit samen hebben bestaan.

Om de toegankelijkheid van de kapel te bevorderen verzet de Commissie zich echter niet tegen deze ingreep ook al zal de ruimtelijkheid van de nieuwe inkompartij niet optimaal zijn.

De Commissie had gevraagd de tochtdeur aan de binnenzijde van de kerk qua vormgeving beter te integreren in het interieur. Zij vraagt het definitieve ontwerp te kaderen in de afwerking van het interieur (zie hierna).

D/ INTERIEUR

1/ De afwerking van het interieur

De werken aan het interieur betreffen de restauratie van het stucwerk en van de vloer, het weghalen van de altaren (dit is een nieuw element van de aanvraag i.v.m. 2006), de vernieuwing van de elektriciteit en de branddetectie en, tenslotte, het uitvoeren van schilderwerken.

De Commissie aanvaardt een deel van de restauratieopties, te weten het consolideren en herstellen van de muur- en koepelbepleisering en hun dragers, zowel van de vlakke delen als van de decoratieve elementen.

Anderzijds laten de beschikbare gegevens niet toe de motivatie van de opties en het beoogde uitzicht te evalueren vermits tot nu toe noch een kunsthistorisch-, noch een kleuronderzoek werden gevoerd. ***De KCML vraagt daarom de afwerking van het interieur uit de vergunning te lichten.***

In 1963 moderniseerde architect Marc Dessauvage het kerkinterieur. Hij ontwierp een centraal altaar en in de zijwand ingebouwde biechtstoelen. Mogelijk werd toen ook de decoratie van het interieur aangepast door een nieuwe kleurstelling. Hoewel bij het vooronderzoek in 1997 geen opvallende polychromie werd vastgesteld, moet men zo snel mogelijk het voorbereidend kleuronderzoek starten. Het moet gefaseerd worden in functie van de verschillende ingrepen van de (voorbereidende) werken (het creëren van kijkopeningen, het sonderen in het stucwerk, het demonteren van de ramen, enz ...). Ook de metalen kolommen onder het orgel moeten onderzocht worden. ***De vaststellingen moeten resulteren in een globale kleurstelling van het volledige interieur (zo mogelijk weergegeven op een tekening van de opstand), toe te voegen aan bovengenoemde aanvraag. Het schilderwerk van het stuc- en pleisterwerk moet uitgevoerd worden met een absoluut spanningsvrije langmoleculaire heel matte olieverf*** (overeenkomstig de bepalingen van de studie van 1997).

Het kleuronderzoek moet getoetst worden aan een gericht kunst- en bouwhistorisch onderzoek van de kapel. Dat is relatief makkelijk uit te voeren gezien de beschikbare gegevens. De Commissie vraagt de altaren die men wil verwijderen te documenteren en historisch te kaderen. Zij begrijpt de optie om de ruimtelijke beleving van de centraalbouw te herstellen, maar vestigt toch de aandacht op de waarde van het oeuvre van Dessauvage in het algemeen, en van het betreffende hoofdaltaar in het

bijzonder. Kan men het altaar eventueel recupereren? Zullen de biechtstoelen (waarschijnlijk ook door hem ontworpen) niet uit hun verband gerukt worden indien men het altaar verwijdert? Met het oog op een eventuele demontering van het hoofdaltaar moet men ook een proefboring verrichten naar de wijze waarop het gemonteerd werd en naar de staat van de onderliggende vloer.

Ook het zijaltaar moet beter gedocumenteerd worden. Is het één van de oorspronkelijke zijaltaren? Indien men de ingrepen van Dessauvage verwijdert, moet men dan niet overwegen een altaar uit de voorgaande fase te behouden?

De Commissie vraagt ook een oplossing te vinden voor het onesthetische verwarmingsrooster dat onder de tribune zichtbaar is. De installatie bevindt zich in de vroegere inkom aan de Priemstraat en heeft een negatieve visuele impact op het interieur; de instroom van warme lucht is ook nefast om reden van de conservering van de decoratie en van het orgel

Samengevat, lijken bepaalde opties van de aanvraag momenteel dus voorbarig, onder meer het verwijderen van het hoofd- en van het zijaltaar. De Commissie vraagt het vooronderzoek zo snel mogelijk te starten en **een gemotiveerd en geïntegreerd voorstel (kleurstelling, meubilair, keuze verlichtingsarmaturen, vormgeving van de tochtdeur, enz.) in te dienen voor eensluidend advies, met betrekking tot alle werken die aan de afwerking van het interieur gerelateerd zijn.** Ofwel geeft men voorrang aan de ‘fase Dessauvage’, ofwel keert men terug naar een oudere staat, ofwel kiest men een coherente tussenoplossing.

2/ Electriciteit

In het centrum van elk architraafgedeelte zijn 8 pendelarmaturen voorzien. Boven de architraafbalk (A, C, E, G) voorziet men *up light* spots om het koepelgewelf aan te stralen, toe te voegen aan de reeds bestaand spots in de vier overige segmenten. **Om strijklicht van de uplighters en de daarbij horende bovenschaduw te vermijden vraagt de Commissie een gekruiste verlichting van de koepelschelp uit te werken.**

De modellen zullen geëvalueerd worden in het kader van de interieurwerken; het is wenselijk ze voor de definitieve goedkeuring *in situ* te presenteren.

Met de meeste hoogachting,

G. MEYFROOTS
Adjunct-Secretaris

J. DEGRYSE
Voorzitter

kopie : D.M.L. van het Brussels Gewest 5Dhr; S. Duquesne)